

חיים מיותרים

סיימון טורסינטה

שינויי האקלים מביאים עמם קריאות חדשות לצמצום הילודה. ההיסטוריונית מישל מרפי מראה בספרה החדש כי התפיסה העכשווית של ניהול "התפוצצות האוכלוסין" – בעיקר באמצעות מניעת ילודה במדינות מתפתחות – נקשרת מתחילתה בהערכת חיי אדם לפי מדדים כלכליים גרידא. גישה זו תרמה להמעטה בערך חייהם של תושבי הפריפריה הגלובלית ולתפיסתם כאוכלוסייה עודפת. במקום לשאול מי מתרבה ומי צריך או לא צריך להתרבות, היא קוראת לבחון את חלוקת המשאבים והתנאים הקובעים את סיכויי החיים של בני אדם שונים

יוני 2019

וח הבלהות של האסון האקלימי מהלכת על פני כדור הארץ, ועל כן, יש אומרים, חובה לפתוח מחדש את שאלת הטיפול ב"התפוצצות האוכלוסין". רוצים להילחם בשינויי האקלים? הביאו פחות ילדים לעולם, יעץ הגרדיאן לקוראיו ביולי 2017. ברוח דומה, חלוצת התאוריה הסייברפמיניסטית דונה הראוויי (Haraway) מפצירה בקוראי ספרה האחרון, *Staying with the Trouble*, "עשו שְאָרִים – לא תינוקות!" בעיני רוחה היא רואה תקופה, בעוד כמה מאות שנים, שבה "האוכלוסייה האנושית על פני כדור הארץ תשוב ותמנה 2–3 מיליארד בני אדם".

בשנות השישים והשבעים למאה הקודמת, חששות מפני "התפוצצות אוכלוסין" נקשרו בתרחישי אימים של רעב המוני, מהפכות והידלדלות משאבים, ועזרו להפוך את תכנון המשפחה למרכיב מרכזי בסיוע להתפתחות הדרום הגלובלי. לא הרבה השתנה מאז: בשנת 2012, קרן גייטס וקרן האוכלוסייה של האו"ם כינסו בלונדון את "פסגת תכנון המשפחה", אשר התחייבה לעזור ל-380 מיליון נשים "לעכב את לידותיהן, להגדיל את מרווחי הזמן ביניהן או להגבילן" עד שנת 2020. ביולי 2017 כונסה הוועידה שוב והכריזה בגאווה כי בזכות השימוש באמצעי מניעה מודרניים ב"מדינות העניות ביותר בעולם", "נמנעות 82 מיליון לידות [...] מדי שנה". ובכל זאת, התעקשה הודעת הסיום של הפסגה, כל זה רחוק מלהספיק.

סוגיית גידול האוכלוסין עומדת על סדר היום זה מאתיים שנה, מאז תחזיתו הקודרת של תומס מלתוס מ-1798 כי מספר בני האדם יגדל תמיד בקצב מהיר יותר מאספקת המזון. אבל הפוליטיקה של האוכלוסין פנתה לכיוון שונה לגמרי במאה העשרים, ועברה מהפטאליזם המלתיזיאני לתפיסה חדשה: ניהול וויסות של קצב גידול האוכלוסייה. בניגוד לתמונה שצייר מלתוס – נסיקה בלתי נשלטת במספר בני האדם, המונעת מתאווה שאין לה סוף – ביולוגים כמו ריימונד פרל (Pearl) שיערו בשנות העשרים למאה הקודמת כי האוכלוסייה האנושית מגיבה בביורור להשפעות סביבתיות. פרל ביקש להראות שכל אוכלוסייה חיה מושפעת מגורמים כמו אספקת מזון ומרחב מחיה, והשווה עקומות של נתוני מפקד מאלג'יריה הקולוניאלית לכאלה ממושבות זבובי פירות שנידל בעצמו. כך נפתחו אפשרויות חדשות לניהול אוכלוסיות.

מחקרים היסטוריים שונים בחנו את התנועה הניאו-מלתיזיאנית ואת חרדותיה מפני "פצצת האוכלוסין". המחקרים הללו מיקמו את שורשיה האינטלקטואליים בצל הארוך של האָאוגניקה והניסיונות "להשביח" את גזעי האוכלוסייה האנושית ותיעדו את העוולות שגרמו אמצעי הבקרה והוויסות שהופעלו בחלקים רבים של העולם המתפתח, לרבות עיקור שיטתי כפוי.

ספרה החדש של מישל מרפי (Michelle Murphy) על האקונומיזציה של החיים (*The Economization of Life*, Duke University Press, 2017) מספר סיפור שונה. מרפי, חוקרת פמיניסטית בתחום לימודי המדע, מראה כיצד התפיסה החדשה של ניהול ובקרת אוכלוסין נקשרה במהודק לא רק ברעיון של השבחת האדם אלא גם ברעיון של הערכת חיי אדם במונחים כלכליים. מכאן צמחה התפיסה של "חיים עודפים", של חיים חסרי-ערך, של ריסון החיים, של חיים החשופים להרס". יתר על כן, לטענתה, האידאולוגיה המדעית החדש בדבר ניהול "אוכלוסיות" כמסות אנושיות מופשטות ובלתי-מובחנות, חפות כביכול ממטעני גזע או לאום, היה מאז ומתמיד אשליה: במציאות, כותבת מרפי, רעיון האוכלוסייה, וכמוהו גם דימויים אחרים של "מסות חיים כגון 'המונים' ו'אכלוס יתר'", נתפס תמיד במונחים גזעיים שהמעטו בערך חייהם של תושבי הפריפריה העולמית. כך השתלט רעיון האוכלוסיות העודפות על האופן שבו העולם המפותח המשיג ותפס את אוכלוסיות המדינות המתפתחות.

בדרך זו מרפי סוקרת את ההיסטוריה של מומחים שעסקו בכפייתיות בגישות כמותיות ואקונומטריות לחיי האדם, ואת האוכלוסיות הדחוקות לשוליים שבהן בחרו המומחים לעסוק.

כלכלת החיים

אחרי מלחמת העולם השנייה החלו מומחים רבים לעסוק בלהט בשאלת הערכתם של חיי אדם. במוקד העניין עמדו שאלות כמו: מי הוא שנחשב? וכמה הוא שווה? מתכנני מדיניות ומומחי פיתוח החלו לכמת ולסכום חיי אדם. הדיסציפלינה החדשה של הכלכלה יכלה כעת למדוד ולהעריך מספרים אנושיים מקובצים כאלה.

לא חלף זמן רב והקשר בין פיתוח כלכלי לבלית גידול האוכלוסין נעשה רעיון פרדיגמטי בתחום המחקר הדמוגרפי של שנות הארבעים והחמישים. כלכלנים ודמוגרפים הציגו כעת השערה חדשה: גידול האוכלוסין אינו מזיק רק לעניים – הוא מזיק לכולנו.

השערה זו סללה דרך חדשה להעריך חיי אדם ומתוך כך להפחית בערכם. ניהול האוכלוסין הופשט במפורש מיעדים אָאוגניים ישנים של שיפור הגזע באמצעות "השבחתו" והנדסתו, והחל להיתפס ככלי בשירות הצמיחה הכלכלית. מדד התוצר הלאומי הגולמי, שפותח בשנות השלושים של המאה העשרים, הציג את "הכלכלה" כדבר מדיד ובר-ניהול, ועד אמצע המאה הפך התמ"ג לנפש למדד העיקרי של איכות החיים. מנקודת מבט זו, גידול אוכלוסין מהיר נתפס כאיום מסוכן על השגשוג במדינות המתפתחות, ובקרת האוכלוסין נעשתה כלי קביל לניהול כלכלי – לא פחות משינוי שער הריבית. הדמוגרף הבולט פרנק נוטסטיין (Notestein) הכריז בשנת 1959 כי "יש סתירה בין שפע כמותי לשפע איכותי של חיים". ניתוחי עלות-תועלת שימשו להוכחת הערך הכלכלי של "לידות שנמנעו", מה שהושג באמצעות תכנון משפחה שקול. שלל מומחי התפתחות חדשים טענו שבקרת אוכלוסין ממוקדת תוכל להניע ביעילות את המעבר לחברת שפע צרכנית: פחות פיות להאכיל פירושם מזון רב יותר לכל השאר. הערך הכלכלי של הלידות שנמנעו נעשה לגורם מרכזי בקמפיינים לתכנון המשפחה ברחבי העולם המתפתח, ושימש הצדקה לחלק ניכר מן הסיוע הכלכלי שהעניקה ארצות הברית בימי המלחמה הקרה.

הסכנה הטמונה בניתוחי עלות-תועלת כאלה אינה מסתכמת במחיקת המרקם המורכב של החיים – מִספרים צבורים הרי תמיד גורעים ומפשיטים משהו מן הפרטים; הבעיה הגדולה יותר היא שניתוחים כאלה מפתים קובעי מדיניות להעדיף פתרונות קסם על פני רפורמות מבניות, חברתיות ופוליטיות. במגרש של מומחי הפיתוח, העוני הופך למשחק במספרים במקום להיות מערך של יחסים חברתיים.

דוגמה מצוינת לכך היא תוכניות פיתוח בשנות התשעים שמיקדו את השקעותיהן בחינוך בנות בדרום הגלובלי. מנהלי התוכניות, שניסו לגייס כספים מסוכנויות סיוע, התמקדו במפורש לא ביתרונות החינוך עצמו אלא דווקא ביתרונות הכלכליים העקיפים של צמצום האוכלוסין. קמפיינים כמו Girl Effect של חברת נייקי, שהושק בשנת 2004, מיצבו את "ילדת העולם השלישי" כ"כלי אייקוני של הון אנושי": חינוכה יניב תשואה בטוחה על ההשקעה וישתלם היטב כאשר צמצום הילודה ישתקף בתמ"ג לנפש. באחד מסרטוני הקמפיין, הקריינית שברקע פונה היישר אל התורמים בשם הילדה האלמונית המוצגת בו: "השקיעו בי. זה הגיוני. התחילו כשאני צעירה מאוד. ראו את השקעתכם צומחת עִמי". סרטון אחר המחיש את מפל התוצאות המועילות: "ילדה –> בית ספר –> פרה –> \$ –> עסקים –> מים נקיים –> שינוי חברתי –> כלכלה חזקה יותר –> עולם טוב יותר". על פי אידיאל ההון האנושי, מדד הערך הכלכלי מחליף לא רק את ערכם של טובין חברתיים אלא גם את ערכם של החיים עצמם.

חיים בלתי-רצויים

מבחינת מרפי, הנקודה החשובה היא שהמשגת הסוגיות הללו במונחים של בקרת אוכלוסין פירושה תמיד מחשבה על חיים בלתי-רצויים או עודפים – ועל כן על חיים מיותרים. בכך היא מצטרפת לפרשנים אחרים שהחיו את המונח המרקסיסטי הישן "אוכלוסיות עודפות", שבעבר התייחס למי שהקיפטיזם הגלובלי כביכול אינו נזקק להם עוד. על בקרת האוכלוסין ודאי אין לומר שהיא "פוגעת" במי שלא נולד; אבל היא הופכת את העניים בכל רחבי העולם המתפתח ל"עודפים" בהגדרה. מישל פוקו טען פעם שהגזענות המודרנית מסתכמת בתפיסה שיש מי שצריכים למות כדי שאחרים יוכלו לחיות. מרפי טוענת שהאקונומיזציה של החיים היא אותה הגברת בשינוי אדרת: "יש מי שאסור שיוולדו, כדי שאחרים עתידיים יוכלו לחיות בשפע רב יותר".

כמעט מלוא גידול האוכלוסין העתידי, שצפוי להביא את אוכלוסיית העולם לשיא של 10 מיליארד נפש בשנת 2050, יבוא מערי הענק הגדלות במהירות בעולם המתפתח, שכבר היום מפרנסות בדוחק יותר ממיליארד בני אדם. מיכון הפעילות התעשייתית וקריסתה מייצרים פערים דומים בצפון הגלובלי. במדינות העשירות, מי שמשתייכים לאוכלוסיות עודפות מפוקחים משטרית, נכלאים ונהרגים בשיעור גבוה משמעותית ממי שמשתייכים לאוכלוסיות אחרות. וכאשר הגיון החיים העודפים חוזר מן העולם המתפתח אל העולם המפותח, לא מדובר עוד בתכנון משפחה שקול אלא ב"ויסות הגירה". הדבר מומחש בבירור במערכות הגירה המבוססות על "נקודות דירוג", שרואות בהון אנושי – תארים אקדמיים וכישורים מקצועיים – מדד בלעדי לסינון מבקשי אשרה. פליטים שנמלטים מתנאי חייהם נדחים באכזריות ממצודת אירופה וממבצר צפון אמריקה באמצעות גדרות תיל ושומרים חמושים, ובקרוב אולי גם בידי "חומה גדולה ויפה" על גבול מקסיקו (אף שגם היום הגבול אינו פתוח, כמובן). אלפים מתים מדי שנה בים התיכון ובעמק הריו גראנדה, ורבים פי כמה מגורשים, נכלאים או משופנים במחנות מעצר והסגר מקאלה ועד נאורו. בהקשר זה, כפי שהראווי מציינת, מדיניות לעידוד הילודה במדינות העשירות שמטרתה עצירת "הדעיכה הדמוגרפית" (כלומר ההזדקנות) אינה אלא פנטזיה מסוכנת על טוהר הגזע – שערורייה של ממש לנוכח דחיקתם האלימה של מיליוני מהגרים.

עם האצת שינויי האקלים, מספר המהגרים צפוי לנסוק. השאלה שדמוגרפים וכלכלנים התפלפלו עליה פעם בלהט – כמה שווים חיים? – זוכה כעת למענה טרגי בדמות זלזול אכזרי בחיים עודפים ברחבי העולם. התקשורת והפוליטיקאים כבר מדברים על "זרמים" ו"נחילים" של מהגרים ה"שוטפים" את חופינו או מאיימים עליהם. הם מתים מדי יום, כדי שאנחנו נוכל לחיות בשפע רב יותר. מרפי טוענת שגזע תמיד היה הסאבטקסט של שיח האוכלוסין: סאבטקסט הופך לטקסט שאותו כותבים המנצחים באפרטהייד אקולוגי, שבמסגרתו מובלעות חמושות של עושר וביטחון נסכרות בפני שטף פליטי אקלים מיואשים.

המחסור במשאבים מציב אתגר אמיתי בפני השעתוק הקולקטיבי על פני כדור הארץ, והצפיפות האנושית מוסיפה לאתגר זה. אבל ניאו-מלתוזיאניות אינה יכול להיות התשובה. נניח לרגע לספקולציות באשר למצב כדור הארץ בעוד כמה מאות שנים; אילו השלכות יש להתמקדות המחודשת של הפוליטיקה העכשווית בבקרת אוכלוסייה? כאשר מתייחסים למספרים גדלים של בני אדם באותה רמת הפשטה כמו לעליית פני האוקיינוסים, את מה הדבר משרת?

לחשוב מחדש על הרבים

אולי, כפי שמציעה מרפי בפרק החותם את ספרה, צריך לזנוח כליל את רעיון ה"אוכלוסייה".
"אוכלוסייה" נעשתה מבחינתי מושג בלתי נסבל", מודה מרפי.

ובכל זאת דרושות לנו בדחיפות דרכים חדשות לחשוב על קולקטיביות, כדי שנוכל להמשיך לראות את התמונה הגדולה של עתיד כדור הארץ – מבחינה אנושית ואחרת. האם יש מקום לפתרון שוויוני רדיקלי לשאלות הללו, פתרון שייחלץ מן הצל הכבד של ויסות האוכלוסין? באילו דרכים אחרות אפשר לחשוב על חיים מקובצים? האם קיימים מושגים חדשים שיתארו טוב יותר את הצפיפות האנושית ואת הפוליטיזציה שלה? מושג האוכלוסין טבוע כל כך בחשיבתנו, ומועיל כל כך למדעי החברה, עד שקשה אפילו להתחיל לחשוב במונחים אחרים.

מרפי מציעה המשגה חלופית כזאת למחשבה על הרבים. היא רוצה להפוך את השאלה: במקום לשאול מי מתרבה ומי צריך או לא צריך להתרבות, יש לבחון את התשתיות ואת התנאים הקובעים את סיכויי החיים של בני אדם שונים ולשאול אילו מהתנאים הללו משועתקים מדור לדור ואילו אינם משועתקים. היא מציגה את רעיון השעתוק המתחלק (distributed reproduction) – האופן הבלתי-שוויוני שבו מתחלקים התנאים, המשאבים והתשתיות הדרושים לקיום החיים בזירות מקומיות וגלובליות כאחד, תנאים כמו גישה לשירותי בריאות או שכונות מגורים נקיות מזיהום. שעתוק הרי אינו מסתכם בהולדת ילדים – לדברי מרפי, שעתוק הוא "מאבק למען תנאים קולקטיביים לקיום חיים, והתמדה לאורך זמן לנוכח כוחות מבניים שוללי חיים". כפי שהיא כותבת במקום אחר, "תשתיות מאפשרות במתכוון את קיומן של צורות חיים מסוימות, ולעומת זאת גורמות שלא במכוון לשינוי בצורות חיים אחרות".

במקום שנקודת המוצא תהיה מספרים אנושיים גולמיים, מופשטים מכל הקשר חברתי, אפשר להתחיל בחזון של שעתוק צודק ולהרחיבו בהדרגה לכלכול וקיום של כל עולמותינו החברתיים והטבעיים. אבל כל זה נותר בגדר הצעת עבודה. מרפי חותמת את ספרה בהזמנה מרעננת, אבל אחרים הם שיצטרכו להיקרא אל הדגל.

סיימון טורסינטה (Simon Torracinta) כותב דוקטורט בהיסטוריה של המדעים באוניברסיטת ייל. מאמר זה הוא עיבוד לגרסה שפורסמה לראשונה בכתב העת המקוון The New Inquiry תחת הכותרת "Make Kin, Not Borders". הטקסט מוצג בכפוף לרישיון Creative Commons ייחוס-שימוש לא מסחרי-איסור יצירות נגזרות 3.0 לא מותאם. תרגום: יניב פרקש.
